

In Ukrainian society popularized by the false belief that there is no other way to Europe, through the legalization of rights of sexual minorities. Moreover, members of the LGBT community is not limited to the removal of the so-called discrimination against them in employment rights. In particular, it is proposed: the Verkhovna Rada to eliminate all provisions in Ukrainian legislation that result in discrimination on grounds of sexual orientation and gender identity; to adopt a law on registered partnership for same-sex couples.

As a conclusion States that these phenomena are not able to complement the range of basic, inalienable human rights, as are acquired and do not appear at birth; humiliate the dignity of man and contribute to the development of her individuality.

УДК 340.115

О. В. КРЕСІН,
кандидат юридичних наук

ІДЕЯ СУСПІЛЬНОГО ДОГОВОРУ ТА КОНСТРУЮВАННЯ СОЦІАЛЬНИХ ДЕРЖАВИ І ПРАВА У ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКІЙ ДУМЦІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI – ПОЧАТКУ XVIII СТ.

Статтю присвячено проблемі визначення соціального суб'єкта права у працях західноєвропейських філософів другої половини XVI – початку XVIII ст. Здобутком мислителів часів Контрреформації та посилення абсолютистських режимів є докладно розроблена теорія суспільного договору як основи соціальної держави. Поряд з цим з'явилася ідея відносної автономності держави від суспільства та її права на примус, вона сама перетворюється на соціальне окреме. Це стало новим етапом розвитку соціальних філософії і теорії, виявом їх трансформації у соціально-політичні та соціально-правові. Увиразилася юридизація соціальних учень: суспільство стало державоцентричним і правовим, суб'єктивне колективне право було об'єктивоване й ексклюзивно втілювалося у праві держави. Водночас суто вольове утворення держави за умови підірвання самостійного характеру вчення про суспільство робило її нестабільним феноменом, предметом змагань індивідуальних воль правителів та підданих.

Ключові слова: соціалізація права, плюралізм правових систем, суспільний договір, суспільство, громадянство, громадянське суспільство.

Кресин А. В. Идея общественного договора и конструирование социальных государства и права в западноевропейской мысли второй половины XVI – начала XVIII в.

Статья посвящена проблеме определения социального субъекта права в трудах западноевропейских философов второй половины XVI – начала XVIII в. Достижением мыслителей времен Контрреформации и усиления абсолютистских режимов является подробно разработанная теория общественного договора как основы социального государства. Наряду с этим появилась идея относительной автономности государства от общества и его права на принуждение, оно само превращается в социальное отдельное. Это стало новым этапом развития социальных философии и теории, проявлением их трансформации в социально-политические и социально-правовые. Проявилась юридизация социальных учений: общество стало государственноцентричным и правовым, субъективное коллективное право было объективировано и эксклюзивно

воплотилось в праве государства. В то же время, чисто волевое образование государства при условии подрыва самостоятельного характера учения об обществе делало его нестабильным феноменом, предметом соревнования индивидуальных волей правителей и подданных.

Ключевые слова: социализация права, плюрализм правовых систем, общественный договор, общество, гражданство, гражданское общество.

Kresin O. V. The idea of the social contract and construction of social state and law in Western European thought in the second half of XVI – early XVIII century

The article is devoted to the definition of a social subject of law in the works of Western European philosophers of the second half of XVI – early XVIII century. The thinkers of the Counter-Reformation times and strengthening of absolutist regimes in Europe specifically developed political elements of social philosophy, creating from them independent philosophy of state. Hope for the interests of human in society in terms of religious wars and other conflicts has changed with focus on the uniqueness of the social role of the state. The greatest achievement of European thinkers of that time in the context of our study certainly is thoroughly developed theory of social contract as the foundation of the social state, which became also the basis for the formation of new theoretical principles of state and law. Along with this, the idea of the relative autonomy of the state from society and its right to coercion emerged. The idea of such a right may be considered an expression of the need to ensure the totality of collective will and simultaneous recognition of the impossibility of fully mediator, non-transcendent harmonization of individual interests.

Key words: socialization of law, pluralism of legal systems, social contract, society, citizenship, civil society.

Мислителі часів поширення реформаційних рухів і Наукової революції у Європі XVI ст. перетворили ідею окремої соціальної сфери буття людини на самостійну соціальну філософію – на протигагу традиційній теософії та за аналогією з новою філософією природи. Вони віднайшли форму реалізації соціального буття в соціальній інтеграції, вершиною якої стало територіальне і громадянське суспільство. Локалізація громадянських суспільств у часі та просторі приводить мислителів до ідеї соціального та правового плюралізму в світі. З'явилася й ідея соціального права, суспільного договору як прообразу і конституїтивного елементу національної правової системи, спрямованого на узгодження, забезпечення та захист інтересів громадянського суспільства. Але перші фрагментарні маніфестації цієї ідеї у творах Лютера, Кальвіна та інших мислителів ще не являли собою послідовного концептуального бачення цієї проблеми.

Одне з найбільш послідовних учень про соціальний вимір політико-правового життя у XVI ст. представлено у праці Ж. Бодена «Легкий метод пізнання історії» (1566 р.). Боден одним із перших узагальнив і систематизував соціальні знання, проголосивши існування третьої, соціальної сфери буття, яка є предметом відповідної їй соціальної науки, що має також свій метод (методологію). Визначивши у соціальній сфері її джерело – людину, яка має власну волю, Боден виділяє і окреме соціальне (суспільство, народ, держава), яким займається «окрема» людська історія, а також передбачає існування загального соціального, яким займається «загальна/універсальна історія» (*historiam univer-*

sam) – «діяння співтовариств багатьох людей (*communes plurium hominum*), чи народів, чи цілих держав»; «охоплює історію всіх чи найбільш відомих народів». Водночас далі він фактично виводить дослідження одиничної людини за рамки соціальної історії, виділяючи дві категорії та два рівні пізнання – окремого (*singuloru*) соціального суб'єкта, і загального (*universam, toto rationem*) – глобальної сукупності соціальних суб'єктів, усієї людської сфери*¹.

Основним суб'єктом соціального розвитку, за Боденом, стала сукупність усіх громадян, незалежно від належності до соціальних верств, яку він перший називав суспільством (*societate*)² – трансформував його значення, актуалізовав, зокрема, Н. Макиавеллі й М. Лютером, поширивши поняття суспільства-громади на всю державу, зробив його універсальним, охопивши всю сукупність інтересів людей на території держави, яка остаточно стала суспільним утворенням, однією з граней життя суспільства (*vita civilis*). Втрата поняттям «суспільство» традиційної функціональності позбавляло його вольового характеру, перетворювало з цілого на просту суму складових – людей. Цю проблему Боден подолав через надання цьому поняттю якості громадянського суспільства (*civili societate*).

На думку Бодена, людині властиве прагнення до уникнення самотності та суспільного визнання, що має своїм наслідком створення добровільних об'єднань, співтовариств (*societatis copulari, comuni societate, humana societate*), найвищою формою інтеграції яких є «співтовариство співгромадян», «політичне співтовариство» – власне суспільство. Саме через вольовий і раціональний характер цих об'єднань вони принципово відрізняються як від стад як форми природної самоорганізації тварин, так і від держав, не заснованих на волі людей³. Боден підкреслював, що суспільства, на відміну від народів, виникнення яких не було виявом волі людей, засновані виключно людською волею і в різний час – тоді, коли населення на певній території виявилось свідомим необхідності творення універсального за функціями співтовариства і водночас заснування «народної держави» (чи перетворення існуючої держави на «народну»). Стан розвитку людських колективів до «громадянського життя» мислитель визначав як варварство, дикість – тобто не соціальний, а природний стан. Свідомість належності до суспільства є раціональною, пов'язана з необхідністю спільного задоволення потреб та інтересів людей («участь окремих громадян у долі кожного»), поняттям загального блага (*communem utilitatem, civitatis bonum*) і готовністю підкоритися загальній волі (вираженій у політичних інститутах і праві) заради цього⁴.

Мислитель вважав соціальну та політичну сфери відмінними, причому перша є первинною і виступає домінантою творення другої. Наявність громадянського суспільства диктує і характер держави не як природної самодостатньої владної організації (*imperio* чи *potesta*), а як соціальної, публічної, «народної» – політичної громади і всенародної/загальної справи (*polis* та *Res publica*). *Res publica* / *Reipublica* у Бодена дослівно означало «народна держава», «соці-

* Тут і далі ми порівнюємо російський переклад цієї праці з латиномовним оригіналом Bodini I. *Advocati Methodus, ad Facilem Historiarum Cognitionem*. – Parisiis, 1566.

альна держава», у такій державі могли бути різні форми правління. Природна держава, на думку мислителя, є формою реалізації закладеного у природі людини потягу до панування. Соціальна ж держава є реалізацією суспільних авторитету і влади, розумною і справедливою, регульованою правом. Існування природної держави пояснюється, на думку Бодена, неготовністю людей (насамперед у минулому) до участі в управлінні нею через недостатній рівень морального та інтелектуального розвитку. Для соціальної («народної») держави характерна участь населення у формуванні та реалізації влади, поєднання волі (керування та свідомого підкорення) та права*⁵.

Боден писав, що держави створюються через злиття міні-суспільств (міських громад), природних (сімей) та вольових співтовариств у одне суспільство. Іншими ознаками держави мислитель називав громадянство (трансформуючи поняття «підданство»), територію, право. Громадянин для Бодена є не просто об'єктом державного управління, а суб'єктом, належність якого до держави є свідомою, який користується рівними з іншими правами та захистом держави; джерелом суверенітету в соціальній державі незалежно від форми правління є лише народ. Щодо поняття території держави мислитель писав, що вводить це поняття вперше, але ширше його не розкрив. Він вказував на єдність права у соціальній державі – на відміну від *imperio*, включаючи до *ius civile* позитивне право суспільства, в тому числі публічне (зокрема, чи не вперше названі права народу та основний закон)⁶.

Пізнішу еволюцію поглядів Бодена демонструють його «Шість книг про державу» (1576 р.)**, присвячені феномену «народної держави» – *Res publica*. Мислитель указав на два способи виникнення держави – силовий та на основі суспільного договору («в результаті згоди одних людей добровільно передати в підпорядкування іншим людям всю свою свободу цілком»), причому надалі суверенна держава може існувати або без законів, або «на основі певних законів та на певних умовах». Водночас Боден чітко вказував, що метою є досягнення функціонування держави на основі права, і запровадив поняття «правового управління державою». Проте розуміння соціального характеру держави та правових засад її існування у цій праці суттєво трансформовані. Якщо у «Методі...» Боден розглядав суспільство як суб'єкт, що постійно існує, творить і контролює соціальну державу, то в «Шести книгах...» суспільство чи народ розглядаються фактично як одномоментне зібрання людей, що засновує державу і визначає правові основи її подальшого існування, обирає монарха, передає йому свій суверенітет і надалі самоосувається від політичних справ. Мислитель розглядав і менш досконалі, на його думку, типи держав, де народ у цілому або його частина (аристократія) не передають реальний суверенітет монарху, а лише надають останньому певні повноваження⁷.

* Поняття «соціальна держава» Боден не вживав. Ми вживаємо його для точнішого означення сутності феномену «народної держави» Бодена.

** Доступних перекладів усієї книги немає, ми користуємося перекладами фрагментів 1970 р. (сумнівними у питаннях ключових понять) і 1999 р.

Держава у праці певною мірою ототожнюється із суспільством як універсальним співтовариством людей на певній території. Тут спостерігається певний скепсис щодо суспільства як соціальної одиниці, воно уявляється більшою мірою як сума громадян. Мислитель стверджує, що споглядання (як підкорення) домінує над дією (участю в політиці). Суспільство, що згідно із своїми уявленнями і прагненнями створило державу і закріпило це через обрання монарха і суспільний договір (цей термін автор не вживає), довірило виконання останнього монархові і стало його підданими. Воно відтепер не діє як одне ціле – цілим, «загальним» стала суверенна держава⁸.

Загалом держава у розумінні Бодена залишається «народною», але на перше місце у ній поставлено громадянина. Благо громадянина ототожнюється з благом держави, наголошується на «справедливому управлінні державою», але й на неприпустимості розчинення інтересів окремої особистості в суспільному, державному, змішування приватного і публічного. При цьому громадянин ідеальної держави перетворюється на її підданого. Підданий асоціюється мислителем зі словом «слуга», а монарх – зі словом «пан», у основі їх відносин – підкорення, а не взаємодія. Персоналізована держава засновується насамперед на нормах не соціального, а природного права, «спільного для всіх народів». Питання суверенітету («суверенітет є абсолютна і постійна влада Держави») мислитель вважав ключовим для розуміння держави і наголошував, що до нього ніхто не визначав цього поняття. У персоніфікованій державі суверенну владу має монарх. У соціальній – народ чи суспільство «залишаються сеньйорами та власниками» держави як майна, а правитель є лише чиновником, який нічим не відрізняється від чиновників рангом нижче⁹.

Соціальна держава, як і у «Методі...», розглядається інституціоналізовано, як механізм, але піддано сумніву можливість оцінки держави в термінах успішності чи неуспішності в забезпеченні суспільного блага (міри «щастя»), зважаючи на різні зовнішньо- і внутрішньополітичні обставини. Тому, на нашу думку, ставилися під сумнів і динаміка розвитку держави, самостійне значення інституційної структури та державного управління. З новим, конструйованим Боденом персоналізованим типом держави безпосередньо пов'язана ідея території держави як однієї з умов її існування. Причому говориться про «достатню територію». Сприйняття території теж еволюціонує – від природи, що впливає на розвиток народу як популяції – до раціонального: як матеріальної основи економіки держави¹⁰. На нашу думку, якщо соціальна держава могла розглядатися як сукупність громадян (які володіють, в тому числі, сукупністю земель), то персоналізована держава уособлювалася, серед іншого, територією, на якій поселено підданих.

Якщо соціальна держава у «Методі...» розглядалася як динамічний проект, що є новим етапом політичного розвитку порівняно з природною державою, то персоналізовану державу в «Шести книгах...» представлено фактично як кінцевий, найвищий етап еволюції, до якого рано чи пізно придуть усі народи/суспільства. З цим безпосередньо пов'язане твердження щодо автономного існування такої сфери знань, як політична філософія¹¹. Отже, Боден,

змістивши свої попередні акценти, у «Шести книгах...» зобразив систему політичної філософії, а фактично – філософії держави, побудованої на переосмисленні створеної ним раніше соціальної філософії. Лише персоналізована держава у вченні Бодена стає вище множини громадян і абстрагується від них, стає незалежним від них явищем. Тому лише в персоналізованій державі суверенітет стає абсолютним, зливається із суверенітетом влади та ідеєю суверенної території. За своєю суттю персоналізована держава є феноменом не соціальним, а антропологічним. При цьому, на нашу думку, не слід ототожнювати поєднання суверенітету держави та влади правителя з абсолютизмом. Повного повернення до природної держави не відбулося, антропологізм держави означає взаємодію і поєднання суми волі окремих людей з волею правителя. Основою суверенної влади і водночас її обмеженням стали особисті права людини, а ідеї суверенного правителя відповідає ідея суверенної людини.

Перетворення громадянина на підданого стало принципово важливою відмінністю між «Методом...» і «Шістьма книгами...». Але й це не слід абсолютизувати. Новий підданий є не безумовним і природним, він або його предки реалізували свою волю, безповоротно передавши публічну сферу в розпорядження монарху за умови недоторканності своєї приватної сфери життєдіяльності. Тому монархові дозволено бути королем, але не дозволено – тираном/деспотом. І у разі невиконання такого договору (природно-правового чи позитивного) люди можуть цю публічну сферу повернути в своє розпорядження. Водночас Боден підтвердив плюралістичну політичну картину світу, де поряд з ніби досконалішими королівствами можуть співіснувати виборні монархічні чи республіканські, демократичні чи аристократичні *Res publica*. Нереабілітованими, залишеними минулому є лише *imperio*.

Соціальне, судячи з порівняння «Методу...» і «Шести книг...», виявилось дещо дефектним з точки зору його ідентифікації: нечітким (складність визначення та співвіднесення народу і суспільства), непостійним (виникнення суспільств лише на певному етапі розвитку людей/народів/сімей/полісів) і невідокремленим, з одного боку, від людини, а з другого – від держави. Натомість, дезавуюючи соціальність, держава стає єдиним особливим феноменом, що чітко відокремлюється від людини, але й співвідноситься з нею. Все це остаточно перетворює державу на самодостатню одиницю, суб'єкт політичного та правового розвитку і предмет дослідження. Тому, на нашу думку, саме у «Шести книгах...» Боден зміг реалізувати ідею накресленої в «Методі...» тріади суб'єктів – людина (та її особисті права), держава (з її суверенітетом) і абстрактна «світова держава» як соціальне загальне (поки що неінституціоналізований досвід множини соціальних суб'єктів та їх взаємодії, «спільне для всіх народів» право). Щоправда, за сутністю сама тріада стає більшою мірою не соціальною, а антропологічною і політичною.

З іншого ж боку, ідея держави як єдиного окремого в цій сфері, що безпосередньо пов'язана з людиною і загальним, поєднана з ідеєю суверенітету як самодостатності політичної волі, нівелює середньовічну ідею всесвітньої ієрархії та ієрархічності світської влади, що передбачала несuverенність

будь-яких політичних утворень, і стає об'єктивною основою новочасної ідеї рівності держав, їх горизонтальної взаємодії, плюральності світового розвитку, можливості конструювання загального не як домінуючого над окремими одиницями, а того, що існує між ними, вираження спільного/загального досвіду. Чітко ж артикульоване сприйняття держави як договору і суверенітету як права власності створило першу методологію розвитку публічного права – на приватноправових засадах. Це також принципово заперечувало релігійне бачення політичної сфери, її секуляризувало і раціоналізувало.

Ідеї народного суверенітету, характерні для бурзької школи Алькіатті, а також для «Методу...» Бодена, відображено у праці «Політика, методично викладена та проілюстрована прикладами божественного і людського» (1603 р.) видатного німецького мислителя Й. Альтузія, що відчув вплив кальвінізму, навчаючись у Женеві. У цій книзі здійснено спробу подальшої диференціації соціальної науки, зокрема, відокремлення політики від юриспруденції та філософії, розвинуто ідеї народного суверенітету та представницького правління. До ексклюзивного предмета політики Альтузія відносив «учення про вищу владу», яка розкривається за змістом як суверенітет. Полемізуючи з Боденом (з «Шістьма книгами»), мислитель вищою владою наділяв народ і вважав, що вона нікому не передається, так само як свобода і права. Передаються лише владні повноваження, причому не навечно, а як предмет власності може передаватися в управління. Таким чином, Альтузія повертався до ідеї, висловленої у «Методі» того ж самого Бодена, щодо народного суверенітету. Точніше, суб'єктом влади в Альтузія є «політичне ціле», що виступає як поєднання народу та території держави¹².

Політика в Альтузія стає вивченням взаємозв'язків у межах соціального суб'єкта - народу, що в процесі державотворення перетворюється на суспільство, пов'язане формальним чи консенсуальним договором з вираженою в ньому спільною волею до справедливості та процвітання. Такий суспільний договір за змістом є конституційним, він укладається в межах самого суспільства, а не з конкретним правителем. Вводячи категорію «правове суспільство», Альтузія фактично юридизує категорію «громадянського суспільства» Бодена: це воля усіх членів суспільства до співжиття на основі спільних і прийнятних для всіх правил. При цьому мислитель чіткіше визначив сферу конституційного права: це «всезагальний основний закон суспільного життя», покликаний врегулювати «керівництво та управління суспільним життям». Принципом цього права він визначив підкорення громадян владі на основі та в межах права¹³.

Г. Гроцій у праці «Про право війни та миру» (1625 р.) також поділяв розвиток людства на дві стадії – природну (додержавну) та суспільну (державну), вже традиційно визнавав договірну теорію походження суспільства і держави. Гроцій вважав, що воля людини, індивідуальність її інтересів не поглинаються державою. Він послідовно йде в руслі боденівських ідей: суспільство є постійно існуючим організмом від часу свого створення, метою якого є діалог і узгодження волі та інтересів людей, а також забезпечення їх майнових і

немайнових прав; держава ж завжди залишається суспільним інститутом – «досконалим союзом вільних людей, укладеним заради дотримання права і спільної користі». Г. Гурвич справедливо відзначає, що Гроцій вперше чітко запропонував горизонтальний і плюралістичний характер співіснування та взаємодії правопорядків, виходячи з того, що всі вони мають соціальний характер. Різні за характером інтереси різних за охопленням співтовариств (*communitates*) потребують створення таких однопорядкових типів соціального права, як міжнародне право (*jus latius patens*), державне право (*jus civile*), *jus artius* (право співтовариств у межах держави, в тому числі церковне та шлюбне)¹⁴. Водночас ми не поділяємо думки Гурвича про те, що ідея такої плюралістичної номенклатури правопорядків протиставляє правопорядок співтовариств (у тому числі й суспільства) державі. Вона лише повніше розкрила закладений мислителями XVI ст. плюралістичний потенціал концепту соціального права. Саме тому Гроцій, не заперечуючи і розвиваючи ідею суверенітету держави, виступав проти, з одного боку, його отождолення із суверенітетом влади (останнє поняття він поставив під сумнів), а з другого – його абсолютизації, стверджував можливість його кореляції з іншими соціальними правопорядками та пропонував його розглядати насамперед через таку якість, як самодостатність¹⁵.

Т. Гоббс у праці «Левіафан, чи матерія, форма і влада держави церковної і громадянської» (1651 р.) й більш ранній книзі «Про громадянина. Фундаментальні принципи філософії держави» (1642 р.) пов'язував виникнення громадянського стану із становленням суспільства і укладенням в його межах суспільного договору. Проте бачення держави і суспільного договору в Гоббса суттєво відрізняється від багатьох інших попередніх мислителів. Держава ним розглядалася як функція – примус до справедливості й взаємної безпеки. Але вона після укладення суспільного договору втратила залежність від суспільства, а тому згадана функція виступає як законна, але не підконтрольна громадянину і суспільству загалом. Гоббс довів до апогею абсолютизацію держави як суспільної одиниці, проголошуючи, що згідно із суспільним договором люди повністю і безповоротно передали державі свою волю, злили її в одну, втратили свій суверенітет на користь суверенітету держави та абсолютної державної влади. На місце релігії прийшов світський культ держави як Левіафана – смертного бога¹⁶. Як зазначає Ж. Мере, це заперечувало ідею *Res publica* як сутність боденівського дискурсу¹⁷, попри те, що Гоббс формував своє вчення саме на основі боденівських концептів.

Відносини у природному стані, на думку Гоббса, є «війною всіх проти всіх», вони поза справедливістю чи несправедливістю. Саме по собі поняття справедливості характерне лише для громадянського стану. Таким чином, на нашу думку, мислитель недвозначно заперечував існування Божественного і природного права в їх метафізичному розумінні, визнаючи лише позитивне право та його основу – загальні особливості людської психології. Ми погоджуємося з французьким ученим Ж. Мере щодо того, що саме Гоббса можна вважати одним із творців філософії держави як відносно автономного напрямку

пізнання у межах соціальної філософії, попри те, що своє вчення він називав політичним¹⁸. Держава в його баченні остаточно стає машиною, що має свої призначення, детермінанти і напрям розвитку, а умовою її успішного функціонування стає повне ігнорування людини з її особливостями.

Б. Спіноза у праці «Теологічно-політичний трактат» (1670 р.), на нашу думку, багато у чому продовжив лінію Гоббса, а й суттєво її скоригував. Він вважав індивіда в природному стані суверенним суб'єктом з необмеженою волею, не регламентованою правом, що живе згідно із своїми пристрастями та законами природи, поза ідеєю справедливості. Природний стан припиняється з появою закону. Фактично ж Спіноза під «законом» мав на увазі визнання Закону Божого через прийняття певної релігії, засновуючись насамперед на старозавітній ідеї договору народу з Богом. На основі договору з Богом люди (конкретні народи) передають йому частину своєї суверенної волі, виникає теократична за сутністю держава, а за формою правління – монархічна, але будь-яка людська влада в ній, так само, як і народ, пов'язана умовами договору. Суспільний договір знаменує заснування нової, світської держави, яку Спіноза визначав як громадянську і демократичну. Знову ж таки, основою для його розуміння стала старозавітна ідея заміни договору з Богом договором з царем. Сутність такого договору мислитель вбачав у згоді людей щодо колективної реалізації своїх суверенних прав. На відміну від Гоббса Спіноза вважав, що суспільний договір не є вічним, він, як і будь-який інший договір, зберігається доти, доки відповідає інтересам громадян. А тому держава має слугувати суспільному благу, задовольняти інтереси громадян¹⁹.

Влада за договором одержує право на примус, без якого у державі настала б анархія. Але цей примус є вираженням загальної волі громадян. Саме тому, що верховна влада ототожнюється із сукупністю суверенних громадян, вона не обмежена жодним позитивним правом, і суверенна воля особи частково розчиняється в суверенній волі держави. Влада непідсудна народу, а лише Богу. Підкорення особи державі розглядалося Спінозою як абсолютна цінність і вияв не рабства, а свободи, адже це підкорення спільному благу на основі права і розуму, насамперед «найвищого закону». У праці багаторазово підкреслюється ідея цінності держави як колективного надбання громадян, держава і батьківщина ототожнюються. Водночас, як зазначав Спіноза, «ніхто не може передати всього верховній владі», а тому абсолютної влади бути не може, й вона ніколи не існувала. Принципово важливою, на нашу думку, була ідея Спінози про те, що з метою забезпечення лояльності громадян, а також «більшої безпеки і посилення держави» влада має самообмежитися. Якщо держава втрачає підтримку громадян (її визначають народні збори) – демократичність, то втрачає й право на владу і примус щодо них. При цьому принципове значення мають рівність усіх перед законом та наявність колективного волевиявлення, а не форма правління такої держави²⁰. Ж. Мере слушно визначав праці Спінози як «антигоббсівський маніфест», в якому метою держави визначається свобода, а суверенітет держави щодо індивідуальної свободи є не трансцендентним, а утилітарним²¹. Достатньо важливим, на нашу думку, стало мірку-

вання Спінози про те, що нації (natio) не є природними популяціями, а мають виключно соціально-вольову сутність; в їх основі – насамперед звичаї та закони, вони поступово формують «особливий характер» («дух») та інші особливості нації. Основою відносин у державі є лише позитивне право суспільства, яке за своєю сутністю все є договірним²².

Дж. Локк у «Двох трактатах про правління» (1690 р.), ототожнюючи недовірне підданство з рабством, запропонував оригінальне тлумачення неправового характеру абсолютної влади: «людина, не маючи влади над власним життям, не може через договір або власну згоду віддати себе в рабство комусь чи поставити себе під абсолютну, деспотичну владу іншого». Натомість він проголосив нове бачення влади – як судді й посередника в суспільстві, плюралізм форм правління згідно з волею конкретного суспільства²³. Для Локка свобода є невід’ємною для людей та створених ними співтовариств. Влада і право вперше так послідовно були розміщені не над волею людей, а між ними: замість особливої матеріальності (панування, власність) вони стали виключно процесуальними, матеріальність («спільне благо») зберегло лише суспільство. Політична і правова суб’єктність держави, отже, остаточно стали соціальними, а влада стала лише інструментом реалізації цієї суб’єктності.

Відмінність природного стану від соціального він вбачав насамперед у загальному узгодженні волі людей. У природному стані таке узгодження відбувалося на рівні інтерсуб’єктних угод (наприклад, шлюбної), індивідуальної свідомості природного права розуму, інтерсуб’єктної та консенсуальної його реалізації. У соціальному стані змінюється й форма існування права – формується позитивоване і локалізоване право суспільства, що поширюється на всю сукупність громадян, які дали на нього свою згоду. На місце природної сукупності співтовариств приходить громадянське / політичне суспільство, утворене на основі суспільного договору, що передбачає рівність громадян (як сторін договору) перед законом і владою. Метою створення суспільств Локк слідом за Гроцієм вважав насамперед захист права власності, а також безпеку, добробут та ін. Поєднання свободи людей та їх інтересів (прагнення до певних благ) приводить до формування чи руйнації суспільств та держав. А тому ці тимчасові соціальні утворення є абсолютно рівними і незалежними одне від одного. Ідея незалежності держав стає новим виразом ідеї їх суверенітету. При цьому ідеї суверенітету держави, суверенітету влади, соціальності держави, на нашу думку, остаточно зливаються у формулах «громадянського правління», «незалежного співтовариства», а також (знову наголошений) «політичного тіла»²⁴.

Локк одним з перших почав використовувати термін «нація» у значенні сукупності всіх громадян, що за охопленням дорівнював народу та суспільству, але передбачав більший наголос на наявності спільної волі та етнокультурній традиції. При цьому він не вважав національні держави єдиною можливіми, хоча й писав здебільшого про них. Натомість він зазначав, що втрата державності означає також втрату чинності суспільного договору і вказував на можливість добровільного включення населення у суспільний договір іншої нації. В іншому ж випадку правління в такій державі стає незаконним пану-

ванням. Також Локк одним з перших сконструював ідею територіальної суб'єктності держави, локалізував її у просторі на основі трансформації приватного права власності в публічне. Земельна власність є той обшир території, який було освоєно завдяки діяльності людини, а територія держави є сукупною територією, яка освоєна членами суспільства на законних підставах²⁵.

Локк надалі розвивав конституційну теорію «законного правління» на основі волі народу через суспільний договір. Зокрема, він запропонував такі ідеї: як сторони такого договору можуть розглядатися лише особисто вільні громадяни, а тому його положення поширюються тільки на них; формулою суспільного договору є «більшість має право діяти і вирішувати за решту»; предметом договору є насамперед формування, компетенція та функціонування публічної влади; суспільний договір є позитивно-правовим, постійним, публічним і відкритим; згідно з договором громадяни передають до загальної компетенції суспільства/держави насамперед свої судово-виконавчі права – карати правопорушників згідно з правом і на основі вироку суду. Водночас передання інших прав обмежується метою забезпечення спільного блага – що виступає також як формула обмеження сфери публічного права та компетенції влади. Надзвичайно важливою, на нашу думку, була ідея щодо незв'язаності людини умовами суспільного договору, укладеного її предками, та її свідомого вибору щодо належності до цієї угоди через прийняття громадянства. Окрім того, Локк вказував на можливість «творити новий лад» за згодою суспільства²⁶. Тобто суспільний договір у вченні Локка остаточно стає позитивним, наповненим конкретними принципами і нормами, суб'єктом якого є кожний громадянин, а також може бути змінений в інтересах суспільства.

Ідеї XVI–XVII ст. щодо людини як не лише моральної, а й соціальної самостійної одиниці знайшла продовження у працях Лейбніца. Самоцінною й цілісною в працях Лейбніца, починаючи з «Нового методу...» (1667 р.), виступає саме раціональність кожної окремої людини в її розвитку, а також її уявлення про справедливість, а будь-які соціальні утворення та будь-яке соціальне право відносно раціональні й мінливі, адже відображають лише окремі інтереси людини і пристосовані до конкретних історичних, природних та інших умов. У «Монадології» (1714 р.) він писав про існування безкінечної кількості монад, що відрізняються за ступенем своєї свідомості й за цим критерієм ієрархічно сходять від найпростішої до найскладнішої й найдосконалішої (Бога). Таким чином, усі соціально-правові феномени існують паралельно – людське суб'єктивне природне право, інтерсуб'єктивне право, право соціальних груп, право суспільства/держави, міжнародне право. Будь-яке право виступає як відображення індивідуальної чи колективної людської раціональності в конкретний історичний період її розвитку. Як кожна раціональність іманентна певному суб'єкту, так і право, воно «завжди породжується реальною групою, разом з якою воно й змінюється». Відповідно, як і Локк, Лейбніц заперечував трансцендентність держави, її монопольне домінування в соціальній та правовій сфері, адже «все державне суть соціальне, але не навпаки», жодне суспільство не задовольняє всіх інтересів та прагнень людини²⁷.

Такий погляд створив можливість представити універсальну й гармонійну типологію правопорядків як соціальних, раціональних та конкретно-історичних. Завершеності вона набула у праці Лейбніца 1680 р. «Суспільна класифікація». Громадянське суспільство у межах міста, провінції, держави Лейбніц вважав так само природним, як союз чоловіка та жінки, між батьками і дітьми, а його метою - «тимчасовий добробут»²⁸. Отже, на кожному рівні ієрархії соціальних та правових монад існує плюралізм – існування більш ніж одного варіанта соціального розвитку, адже людина має більше, ніж одну потребу. Кожне з людських суспільств (тут доцільнішим буде використання слова «співтовариств») створює своє *jus societatis sive congruentium* (лат. – право суспільства чи право згоди)²⁹ – право соціальної інтеграції, яке за своєю суттю є договірним. Право держави при цьому можна розглядати як лише один з його видів, спрямований на задоволення особливих (усвідомлених і раціонально осмислених) інтересів людей, що виникають через їх компактне проживання на певній території. Найближчі німецькі послідовники Лейбніца більш акцентовано ввели до його типології *Jus sociale gentium* (міжнародне соціальне право), а також запропонували співвідношення між громадянським суспільством і державою – як взаємодію (мирну чи конфліктну) двох типів співтовариств та їх права – функціонального і територіального³⁰.

На нашу думку, індивідуалістичний раціоналізм Лейбніца став логічним продовженням ідеї суверенності людини як наріжного каменя соціального життя. У XVII ст. цю тенденцію посилювала механістична парадигма природничих і точних наук, що привело до конструювання «соціальної фізики права»³¹. Цей підхід демістифікував державу – як систему соціальних зв'язків та їх регулювання, поставив у її центр людину з її інтересами, а також створив для людини значний соціальний простір поза державою. Але ідея щодо домінування індивідуалізму, спочатку витворивши новий варіант суверенітету держави, сама ж його й поховала, позбавивши державу більш-менш певного особливого місця між людиною і соціальним загальним. У вченні Лейбніца обов'язки людини за суспільним договором стали сумнівними, межу між суб'єктивним і об'єктивним у праві, між соціальними регуляторами і позитивним правом було розмити. Суспільний договір, держава і позитивне право значною мірою втратили свою легітимність і органічність, атомізувалися, втратили зворотний вплив на людину.

Отже, мислителі часів Контрреформації та посилення абсолютистських режимів у Європі цілеспрямовано розвивали політичні елементи соціальної філософії, створивши з них самостійну філософію держави. Надія на реалізацію інтересів людини в суспільстві в умовах релігійних воєн та інших конфліктів змінилася наголосом на унікальності соціальної ролі держави. Найбільшим здобутком європейських мислителів цього часу в контексті нашого дослідження, безумовно, є докладно розроблена теорія суспільного договору як основи соціальної держави, що стала також основою формування нових теоретичних засад держави і права. Поряд з цим з'явилася ідея відносної автономності держави від суспільства та її права на примус. Ідея такого права може

вважатися вираженням необхідності забезпечення тотальності колективної волі й одночасного визнання неможливості повністю медіативного, нетрансцендентного узгодження індивідуальних інтересів.

Держава не перестає бути соціальною, але вона послаблює безпосередній зв'язок із суспільством і стає автономним від нього явищем, сама перетворюється на індивідуальне явище, більш виразне і локалізоване соціальне окреме. Вона також значною мірою поглинає ідею функціональних людських співтовариств, має своїм контрагентом лише суспільство в цілому. Суспільство втрачає свою самоцінність і більшою чи меншою мірою зливається з державою. Така ідея тотальності держави стала новим етапом розвитку соціальних філософії і теорії, виявом їх трансформації у соціально-політичні та соціально-правові. Увіразнилася юридикалізація соціальних учень: суспільство стало державоцентричним і правовим, суб'єктивне колективне право було об'єктивоване й ексклюзивно втілювалося у праві держави.

Цей комплекс ідей у XVII ст. було до певної міри поставлено під сумнів, у тому числі через трансляцію підходів точних наук і спекулятивну раціоналістичну філософію. На нашу думку, свою роль у цьому відіграли й революція і реставрація в Англії та їх осмислення. Суто вольове утворення держави за умови підривання самостійного характеру вчення про суспільство робило її нестабільним феноменом, предметом змагань індивідуальних воль правителів та підданих. Отже, знову постало питання про ключовий суб'єкт соціального, політичного правового розвитку, який буде віднайдений наступними поколіннями у феномені нації.

1. Боден Ж. Метод легкого познання історії. – М., 2000. – С. 20, 22, 24, 28-30, 105, 279, 313. **2.** Там само, С. 20; *Bodini I. Advocati Methodus, ad Facilem Historiarum Cognitionem.* – Parisiis, 1566. – С. 9. **3. Боден Ж.** Метод легкого познання історії. – М., 2000. – С. 32, 61, 189. **4.** Там само, С. 34, 36, 136, 190. **5.** Там само, С. 31-32, 34, 53, 88, 103-104, 135-136, 167, 182, 214-215. **6.** Там само, С. 34, 40, 101, 135, 138-147, 149, 155, 161, 163, 166-167, 170, 172, 178-181, 187, 192, 221, 226, 228-229, 239, 242, 244, 252, 258. **7. Боден Ж.** Шість книг о государстве // Антология мировой политической мысли : в 5 т. – Т. I. – М., 1997. – С. 303; *Боден Ж.* Шість книг о государстве // Антология мировой правовой мысли : в 5 т. – Т. 2. – М., 1999. – С. 689-691, 693-694. **8.** Там само, С. 690-692; *Боден Ж.* Шість книг о государстве // Антология мировой политической мысли : в 5 т. – Т. I. – М., 1997. – С. 305-306. **9.** Там само, С. 304-305; *Боден Ж.* Шість книг о государстве // Антология мировой правовой мысли : в 5 т. – Т. 2. – М., 1999. – С. 690-694. **10. Боден Ж.** Шість книг о государстве // Антология мировой политической мысли : в 5 т. – Т. I. – М., 1997. – С. 303-304; *Боден Ж.* Шість книг о государстве // Антология мировой правовой мысли : в 5 т. – Т. 2. – М., 1999. – С. 690-691. **11.** Там само, С. 692-693. **12. Алтузий И.** Политика // Антология мировой правовой мысли : в 5 т. – Т. 2. – М., 1999. – С. 701. **13.** Там само, С. 701-702; *Кюян I. A.* Суверенітет. Проблеми теорії і практики. Конституційно-правовий аспект : монографія. – К., 2013. – С. 57-58. **14. Гурвич Г. Д.** Социология права / Гурвич Г. Д. Философия и социология права. – СПб., 2004. – С. 622-623. **15. Кюян I. A.** Суверенітет. Проблеми теорії і практики. Конституційно-правовий аспект : монографія. – К., 2013. – С. 43, 59-60. **16. Гоббс Т.** Левиафан. – М., 2001. – С. 86-87, 95, 116-120, 123. **17. Мере Ж.** Принцип суверенітету. Історія та основи новітньої влади. – Львів, 2003. С. 36. **18. Гоббс Т.** Левиафан. – М.,

2001. – С. 88, 89; *Мере Ж.* Принцип суверенітету. Історія та основи новітньої влади. – Львів, 2003. – С. 29, 36-37. **19.** *Спіноза Б.* Теологічно-політичний трактат. – К., 2003. – С. 168-171, 176-177, 185, 196-197. **20.** Там само, С. 55-56, 172-175, 177, 179-181, 193, 202. **21.** *Мере Ж.* Принцип суверенітету. Історія та основи новітньої влади. – Львів, 2003. – С. 38, 40. **22.** *Спіноза Б.* Теологічно-політичний трактат. – К., 2003. – С. 53, 55-56, 174-175, 181, 194-195, 197, 202. **23.** *Локк Дж.* Два трактата о правленні / Локк Дж. Сочинения : в 3 т. – Т. 3. – М., 1988. – С. 141, 273, 275, 311-312, 323, 327, 338. **24.** Там само, С. 264-267, 269-270, 272-273, 306, 308-312, 316-317, 328, 338-339, 388-389. **25.** Там само, С. 137, 287-288, 303, 332-333, 360, 401, 403; *Мере Ж.* Принцип суверенітету. Історія та основи новітньої влади. – Львів, 2003. – С. 42-46. **26.** *Локк Дж.* Два трактата о правленні / Локк Дж. Сочинения : в 3 т. – Т. 3. – М., 1988. – С. 137, 269-270, 317-319, 322, 330, 332, 336-337, 365. **27.** *Johns C. L.* The science of right in Leibniz's practical philosophy. – Stony Brook, 2007. – Р. 10; *Шершеневич Г. Ф.* История философии права [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pravo.vuzlib.net/book_z1508_page_35.html; *Гурвич Г. Д.* Социология права / Гурвич Г. Д. Философия и социология права. – СПб., 2004. – С. 623-624. **28.** Цит. за: *Colas D.* Civil Society and Fanaticism. – Stanford, 1997. – Р. 408-409. **29.** *Гурвич Г. Д.* Социология права / Гурвич Г. Д. Философия и социология права. – СПб., 2004. – С. 624. **30.** Там само, С. 625-626. **31.** Див. напр.: *Гурвич Г. Д.* Социология права / Гурвич Г. Д. Философия и социология права. – СПб., 2004. – С. 618-619; *Тарановский Ф. В.* Учение о естественном праве // Академічна юридична думка / За ред. Ю. С. Шемшученка. – К., 1998. – 84-87.

***Kresin O. V.* The idea of the social contract and construction of social state and law in Western European thought in the second half of XVI – early XVIII century**

The article is devoted to the definition of a social subject of law in the works of Western European philosophers of the second half of XVI - early XVIII century. The thinkers of the Counter-Reformation times and strengthening of absolutist regimes in Europe specifically developed political elements of social philosophy, creating from them independent philosophy of state. Hope for the interests of human in society in terms of religious wars and other conflicts has changed with focus on the uniqueness of the social role of the state. The greatest achievement of European thinkers of that time in the context of our study certainly is thoroughly developed theory of social contract as the foundation of the social state, which became also the basis for the formation of new theoretical principles of state and law. Along with this, the idea of the relative autonomy of the state from society and its right to coercion emerged. The idea of such a right may be considered an expression of the need to ensure the totality of collective will and simultaneous recognition of the impossibility of fully mediator, non-transcendent harmonization of individual interests.

The state does not cease to be social, but it weakens the direct link with society and becomes an autonomous phenomenon from it, she becomes itself in an individual phenomenon, a more distinct and localized social separate. It also largely absorb the idea of functional human communities, has its counterpart only in society as a whole. Society loses its intrinsic value and more or less merges with the state. This idea of state totality had marked a new stage of development of social philosophy and theory, expression of their transformation in the socio-political and socio-legal ones. More distinct became the legalization of social thought: a society became a state-centered and legal, subjective collective right was objectified and exclusively embodied in the law of the state.

This complex of ideas in XVII century was somewhat questioned, including through translation of the exact sciences approaches and speculative rationalist philosophy. In our opinion, the role played in this revolution and restoration and in England and their interpretation. Purely volitional state formation in terms of decline of independent nature of the theory

of society made it unstable phenomenon, the subject of individual wills competition by rulers and subjects. So again the question arose about the key subject of social, political, legal development that had been rediscovered by future generations in the phenomenon of the nation.

Key words: socialization of law, pluralism of legal systems, social contract, society, citizenship, civil society.

УДК 340.1

Л. О. МАКАРЕНКО
кандидат юридичних наук

РОЛЬ ІДЕОЛОГІЇ В ЖИТТІ СУСПІЛЬСТВА ТА ОСОБИ

У статті розглянуто роль ідеології в житті держави, людини і суспільства, яка відбувається з усвідомлення того факту, що кожен народ, нація, держава повинні мати ідеї та цінності, що відображають основи їх життя. Зазначено, що сучасне громадянське суспільство не можливе без людини, якій притаманні певні риси характеру. Громадянин з високим рівнем правосвідомості – це, насамперед, людина з почуттям власної гідності, що є необхідним проявом духовного життя, ознакою духовного самоствердження, без якого неможливе ні обстоювання своїх прав та свобод, ні економічне та політичне самоуправління, ні національне (культурне) самовираження.

Ключові слова: ідеологія, держава, людина, суспільство, культура.

Макаренко Л. А. Роль идеологии в жизни общества и человека

В статье рассмотрена роль идеологии в жизни государства, человека и общества, которая происходит из осознания того факта, что каждый народ, нация, государство должны иметь идеи и ценности, которые отображают основы их жизни. Отмечено, что современное гражданское общество не возможно без человека, которому присущие определенные черты характера. Гражданин с высоким уровнем правосознания – это прежде всего человек с чувством собственного достоинства, которое является необходимым проявлением духовной жизни, признаком духовного самоутверждения, без которого невозможно ни отстаивание своих прав и свобод, ни экономическое и политическое самоуправление, ни национальное (культурное) самовыражение.

Ключевые слова: идеология, государство, человек, общество, культура.

Makarenko L. The role of ideology in the life of society and individual

The article discusses the role of ideology in the life of the state, the individual and society, which comes from awareness of the fact that every people, nation, government must have ideas and values that reflect the foundations of their lives. It is noted that modern civil society is not possible without the person displays certain traits. A citizen with a high level of legal consciousness is, above all, a man with a sense of dignity, which is a necessary manifestation of the spiritual life of man, a symptom of spiritual self-affirmation, without which you can neither defend their rights and freedoms or economic and political self-government, no national (cultural) expression.

Key words: ideology, state, people, society, culture.

Особливістю нової соціокультурної дійсності є насамперед те, що наше суспільство перебуває в періоді перелому, зміни типу своєї організації існування¹. Радикальне реформування суспільства активно формує нову культур-